

УДК 94: 378.1 (477.63)(092)

О. І. Журба, Т. Ф. Литвинова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРИК ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ – ІВАН СЕРГІЙОВИЧ СТОРОЖЕНКО

Текст присвячений 80-річному ювілею відомого військового історика, доктора історичних наук Івана Сергійовича Стороженка. Розглянуто основні напрями його наукової творчості та біографії.

Ключові слова: військова історія, українське козацтво, Дніпропетровський університет, І. С. Стороженко.

Текст посвящен 80-летию юбилею известного военного историка, доктора исторических наук Ивана Сергеевича Стороженко. Рассмотрены основные направления его научного творчества и биографии.

Ключевые слова: военная история, украинское казачество, Днепропетровский университет, И. С. Стороженко.

The text is devoted to the eightieth anniversary of the known military historian, doctor of historical sciences Ivan Serhiiiovych Storozhenko. The main trends of his scientific work and biography are considered.

Key words: military history, Ukrainian Cossacks, Dnipropetrovsk university, I. S. Storozhenko.

Відомому історику, доктору наук Івану Сергійовичу Стороженку – 80 років! Як для науковця, по суті фундатора одного з напрямів історичних досліджень, – військової історії і, зокрема, військового мистецтва українського козацтва, – Іван Сергійович пройшов дуже своєрідний, неординарний шлях, який, з точки зору соціології науки, сам по собі викликає не лише пізнавальний інтерес, але є свідченням і прикладом самовідданого служіння справі, величезної працездатності, уміння досягати поставленої мети.

І. С. Стороженко народився 26 серпня 1930 р. Уже в дитячі роки йому разом з країною довелося пережити складні роки ломки традиційного укладу життя, жахливі випробування воєнного часу, напівголодне існування, надмірну фізичну працю. Батько майбутнього історика 1941 р. загинув на фронті, а мати з 11-річним сином та півторарічною донькою була евакуйована у Волновахський район Донецької області, звідки за наказом німецької окупаційної влади 1942 р. прийшла пішки до свого рідного села Ревівки, що на Кіровоградщині. За цей рік підліток перетворився на дорослу, відповідальну людину. Через відсутність батька та пошкоджену від осколка бомби мамину руку, він узяв на себе обов'язки глави сім'ї: пішов працювати до колгоспу: запрягав у ярмо свою і сусідську корови, чіпляв воза або плуга і їхав працювати, обробляв присадибну ділянку, заготовляв дрова, сіно, вирощував тютюн, робив з нього махорку, розводив кролів і все це продавав на ринку районного центру, забезпечуючи виживання своєї сім'ї.

1947 р. Іван Сергійович, загартований воєнним та післявоєнним лихоліттям, закінчив з відзнакою сільську семирічну школу. У школі він виявив добрі організаторські здібності – був лідером у навчанні й громадській роботі, очолював піонерську, а потім комсомольську організації школи, випускав стінну газету, керував шкільним драматичним театром. У ті роки, шукаючи і виробляючи власні

У тексті використані автобіографічні матеріали, люб'язно надані І. С. Стороженком. Вони написані від третьої особи і виділені в даній ювілейній замітці лапками без додаткових посилань.

життєві принципи, юнак прочитав роман Миколи Островського «Як гартувалася сталь» і захопився його героєм – Павкою Корчагіним, кумиром багатьох радянських юнаків. Сила волі, наполегливість у досягненні, здавалося б, неможливих цілей, – ось що захоплювало і надавало сили. Серед життєвих пріоритетів юнака опинилася й освіта. Але щоб продовжити навчання у старших класах десятирічки, треба було ходити за 7 км до районного центру. Для цього бракувало найелементарнішого – взуття, одягу, їжі.

Після закінчення семирічки, Іван Сергійович поступив до Кременчуцького машинобудівного технікуму, звідки його у 1950 р. забрали до лав Радянської армії. Мріючи про середню освіту, молодий солдат за навчальний 1950/1951 р. склав екстерном іспити за 8–10 класи. У 1952 р. І. С. Стороженко поступив на перший курс радіотехнічного факультету Військової Червонопрапорної Інженерної Академії зв'язку ім. С. М. Будьонного (м. Ленінград). Як згадує наш ювіляр, він уже на першій лекції з історії воєнного мистецтва запитав викладача про те, що можна прочитати про воєнне мистецтво запорозького козацтва?

Восени 1953 р. радіотехнічний факультет перевели до Києва, де на його базі було створено Київське Вище Інженерне Радіотехнічне училище військ протиповітряної оборони, яке Іван Сергійович закінчив улітку 1956 р., отримавши диплом військового інженера з радіолокації і військове звання інженер-лейтенанта. Це був перший в Радянському Союзі випуск інженерів з радіолокації для технічної експлуатації та бойового застосування радіолокаційних станцій.

Офіцерську службу Іван Сергійович розпочав 1956 р. на посаді начальника контрольно-ремонтної автомобільної станції радіотехнічного батальйону військ ППО 2-ї танкової армії, що неподалік від Берліна. З 1958 р. по 1963 р. І. С. Стороженко – старший інженер з радіолокаційних систем у відділі військ ППО штабу цієї ж армії. Службу в Німеччині завершив наприкінці 1963 р. у званні інженер-капітан.

Протягом 1964–1970 рр. І. С. Стороженко служив у штабі 6-ї танкової армії, розташованій в Дніпропетровську. Тут 1970 р. йому присвоєно звання підполковник-інженер. Він був не дуже типовим офіцером: вільний час волів віддавати самоосвіті, цікавився історією і культурою України, дружив з письменниками та кобзарями. Познайомившись 1967 р. з відомим дніпропетровським літератором І. Шаповалом, І. С. Стороженко увійшов до кола міських любителів старовини. Ось як про це пише сам ювіляр: «Дружили сім'ями. У І. Шаповала не було своєї дачі і він «приписався» до помешкання підгороднянського кобзаря й майстра різьби по дереву Олекси Ковалю, де на подвір'ї та в садочку збиралися кобзарі, а також письменники, поети та художники з Дніпропетровська, Києва, Москви та Ленінграда. Дружини варили на вогнищі козацьку кашу за рецептурою господаря, а товариство співало та слухало кобзарів. Під впливом цих «десантів» до Підгороднього старший син – Сергій – став професійним бандуристом. І. Шаповал та О. Коваль мали багатющі бібліотеки рідкісної історичної літератури, яка стала доступною для [мене]».

На одній з таких товариських зустрічей Іван Сергійович поділився своєю заповітною юнацькою мрією: досліджувати козацьке військово мистецтво. З подачі І. Шаповала, він звернувся на історичний факультет ДДУ до професора Д. І. Поїди, який не без складнощів, але зумів 1968 р. затвердити тему кандидатської дисертації «Воєнне мистецтво запорозького козацтва» на кафедрі історії СРСР та УРСР. Науковим керівником погодилася бути відомий фахівець з історії козацтва О. М. Апанович. Іван Сергійович уже було розпочав готуватися до складання кандидатських іспитів, як раптом його перевели на нове місце служби – до Чехословаччини.

Як це не дивно, але останній етап військової кар'єри (1970–1976 рр.) був найсприятливішим для наукової роботи, насамперед через те, що, необхідність тіс-

них контактів з питань бойової підготовки сил ППО держав Варшавського Договору вимагала спільної роботи фахівців від союзницьких країн у Празі, Берліні, Варшаві, Будапешті. Поступово ці зустрічі переростали в особисті дружні відносини між офіцерами.

І. С. Стороженко згадував, що польські колеги, дізнавшись, що він цікавиться періодом Б. Хмельницького, відкрили йому праці своїх істориків: «... підполковник польської армії Януш Хробатинський подарував Івану Сергійовичу монографію російською мовою «История военного дела в Польше: Избранные вопросы (диссертации, очерки)» (Варшава, 1970), в якій польський військовий історик В. Маєвський вперше науково обґрунтував причини поразок польської армії від армії Б. Хмельницького 1648–1649 рр. ... концепція В. Маєвського стала провідною для І. С. Стороженка в його дослідженнях військових аспектів Визвольної війни».

Офіцери чеської армії, довідавшись про зацікавленість радянського колеги гуситським рухом, запросили його до столиці гуситів містечка Табір, в якому збереглася фортифікація тих часів, та створено музей. Від чеських істориків та книголюбів І. С. Стороженко отримував праці з історії та воєнного мистецтва гуситів. Серед цієї літератури була й дитяча книжечка «Як гусити воювали». Під її впливом інженер-підполковник задумав таку ж і для українських дітей під назвою «Як козаки воювали», яка пізніше, переросла у науково-популярний нарис з історії українського козацтва, виконаний у співавторстві із Ю. А. Мициком та С. М. Плохієм. Разом з художником Костянтином Ткаченком І. С. Стороженко проілюстрував цю книжку й видав її двічі: 1990 р. і 1991 р. накладом 40 тис. примірників. В умовах національного піднесення, становлення української системи історичної освіти цей текст користувався величезною популярністю, певний час виконуючи роль своєрідного підручника з історії України XVI–XVIII ст.

По завершенні військової служби 1976 р. І. С. Стороженко повернувся до Дніпропетровська з метою здійснити задумане історичне дослідження. З цього часу його доля міцно пов'язана із нашим університетом. З 1976 р. по 1980 р. він – старший інженер кафедри надвисоких частот, де підключився до розробки проблем радіолокації. За результатами роботи з'явилися наукові статті, керівництво кафедрою навіть запропонувало захищати дисертацію з технічних наук, але Іван Сергійович прагнув іти дорогою історика-професіонала.

З 1980 р. по 1988 р. І. С. Стороженко – вчений секретар науково-дослідної частини університету: «... робота на посаді ученого секретаря стала для нього потужною школою з теорії і практики наукознавства, з методики визначення наукового рівня наукових праць, з методології проведення досліджень в різних галузях науки, а також із збагачення його особистого словарного наукового фонду величезним багажем наукових дефініцій у різних варіантах їх використання».

З осені 1988 р. і по теперішній час І. С. Стороженко працює науковим співробітником НДЛ «Історія Придніпровського регіону», що з'явилася за його активним сприянням на кафедрі історіографії та джерелознавства за підтримки її завідувача проф. М. П. Ковальського та декана істфаку проф. А. Г. Болєбруха.

Дослідницька праця І. С. Стороженка розпочалася низкою науково-популярних книжок 1989–1991 рр., які стали своєрідною апробацією шляхів до серйозних наукових студій воєнного мистецтва Б. Хмельницького [3–7].

У 1993 р. І. С. Стороженко представив на кафедру історії України текст кандидатської дисертації на тему: ««Воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.»». Авторам цих рядків довелося бути його рецензентами. Не пригадуючи, за давниною події, деталей, пам'ятаємо, що в дискусії, що виникла, вражала захопленість Івана Сергійовича темою, готовність переконувати опонентів у обґрунтованості своєї позиції, нарешті, творчий, юначий запал зрілої людини, що досить складною, власною дорогою приходила до професії іс-

торика. Ця дисертація була з успіхом захищена 4 квітня 1994 р. (науковий керівник – д.і.н., проф. Ю. А. Мицик*, опоненти: член-кор. НАН України Ф. П. Шевченко та к.і.н. С. В. Абросимова). За її матеріалами через рік вийшла монографія [9], що заслужено була відзначена грамотою всеукраїнського форуму видавців у Львові (1997 р.), дипломом переможця Дніпропетровського обласного міжвузівського конкурсу на кращі наукові та навчально-методичні видання (1999 р.), а також нагородою ім. Ярослава Мудрого АН ВШ України (2001 р.).

Книжку високо оцінили й фахівці, бо в сучасній вітчизняній історіографії уперше з'явилася фундаментальна робота з історії військового мистецтва. Як справедливо зазначав один з рецензентів: «... як за аргументованістю і науковою новизною дослідження, так і за поліграфічним рівнем, ... монографія належить до найцікавіших праць з історії Хмельниччини в українській історіографії» [8]. Науковому стилю І. С. Стороженка, який повною мірою виявився у його першому великому творі, вже тоді були притаманні прагнення до застосування нових методів, сміливе вироблення нетрадиційних схем та гіпотез з військової історії українського козацтва, подолання поширених міфів та стереотипів, якими рясно усіяне вітчизняне козакознавство. Як справжній лицар, колишній офіцер, викликаючи вогонь на себе, провокував запеклі наукові дискусії та суперечки, сприяючи таким чином оновленню глорифікованого простору козацьких студій.

Захоплений питаннями витоків не лише військового мистецтва козаків, але й самої верстви та її організації, Іван Сергійович тимчасово призупинив розробку цієї проблеми на матеріалах останнього періоду Хмельниччини, занурившись у конструювання власних картин процесу утворення українського козацтва та його структур. За результатами цих досліджень була опублікована наступна монографія [10], яка на всеукраїнському конкурсі «Книга 2007» у номінації «Минувшина» увійшла до числа кращих книжок року в Україні. І хоча її поява викликала не лише зрозуміле захоплення, але й серйозну критику з боку «столичних» істориків [1], 11 березня 2008 р. ця праця була захищена як докторська дисертація в Спеціалізованій вченій раді Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України та Інституті народознавства НАН України у Львові (науковий консультант – академік В. А. Смолій; опоненти – проф. В. С. Степанков, проф. С. А. Леп'явко, проф. Л. О. Зашкільняк).

Паралельно з традиційними формами праці цивільного історика, який має справу насамперед із писемними джерелами, І. С. Стороженко протягом 20 років здійснював археологічні розвідки з метою визначення територіальної локалізації Жовтоводської битви 1648 р.: проводилися розкопки, робилася аерофотозйомка, наново перечитувалися та переінтерпретовувалися писемні матеріали. У результаті, на думку дослідника, можна з певністю визначити місце проведення однієї з перших битв Визвольної війни, а значить наблизитися до більш адекватних інтерпретацій військового мистецтва козаків.

Як казали в не такі вже й старі часи, – «ідучи на зустріч до славного ювілею», – Іван Сергійович може по праву пишатися тим, що зроблено. Його самовіддане служіння Батьківщині зі зброєю і пером в руках викликає захоплення і у нас, його колег. Але справжньому вченому немає часу ніжитися в променях мінливої слави: в планах доктора наук І. С. Стороженка підготовка третього перевидання книжки «Битва на Жовтих водах 1648 р.», доведення до 1657 р. монографії про воєнне мистецтво Б. Хмельницького, створення ґрунтовної праці про воєнне мистецтво України цілого козацького періоду, нові польові розвідки на місці козацьких битв.

*У підготовці дисертації суттєву допомогу І. С. Стороженку надавав проф. М. П. Ковальський.

Не сумніваємося, що принципи, визначені для себе ще сімнадцятирічним юнаком – бути неперевершеним у справі, якою ти займаєшся, бути рицарем до жіночої статі, прийняте рішення або завдання виконувати негайно і за будь-яких обставин – допоможуть Івану Сергійовичу здійснити намічене. Природжений етос переможця, бажання повсякчас бути на передньому краї, бути кращим, безумовно, не зрадять і стануть як завжди в пригоді. Але й зараз ми впевнено можемо сказати, що йому не повинно бути боляче «за марно втрачені роки».

Дійсно, як вважає Іван Сергійович, в житті нічого випадкового не буває. І Клію, мабуть, відзначає не випадково. За вірність один раз обраним принципам, коханий жінці, за життєву мужність, сумління, шляхетність, професіоналізм. Врешті-решт, за вірність їй – Історії. Тому щасливий, за його ж зізнанням, людині, Івану Сергійовичу Стороженку залишається тільки побажати довголіття, міцного здоров'я, творчої наснаги, сімейного тепла, продовження улюбленої справи.

Здавалося б зовсім нещодавно нам вже доводилося вітати вченого з його 70-річчям [2], але впевнені, що не відмовимо собі у задоволенні робити це на регулярній основі й надалі.

Бібліографічні посилання

1. **Вирський Д. С.** Рец. на кн.: Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Книга друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: наукове видання / передмова Ю. А. Святця; відп. ред. В. А. Смолій / Д. С. Вирський. – Дніпродзержинськ, 2007 // Укр. іст. журн. – 2009. – № 3. – С. 219–224.
2. **Литвинова Т. Ф.** Ювілейні нотатки (з нагоди 70-річчя І. С. Стороженка) / Т. Ф. Литвинова // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. / за ред. О. І. Журби. – Д., 2001. – Вип. 2. – С. 703–705.
3. **Мицик Ю. А.** Як козаки воювали / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – Д., 1990; 1991.
4. **Мицик Ю. А.** Сполохи козацької звитяги / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – Д., 1991.
5. **Мицик Ю. А.** Засвіт встали козаченьки / Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко. – Д., 1990.
6. **Мицик Ю. А.** Пригоди козацького джури Василька / Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко. – Д., 1991.
7. **Мицик Ю. А.** Тії слави козацької повік не забудемо / Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко, С. М. Плохій, А. М. Ковальов. – Д., 1989.
8. **Портнов А. В.** Рец. на кн.: Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. / І. С. Стороженко – Д., 1996. / А. В. Портнов // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXXXVIII. Праці Історично-філософської секції. – Л., 1999. – С. 604–606.
9. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. : наукове видання / І. С. Стороженко ; передмова М. П. Ковальського, наук. ред. Ф. П. Шевченко. – Д., 1996.
10. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Книга друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі : наукове видання / І. С. Стороженко; передмова Ю. А. Святця; відп. ред. В. А. Смолій. – Дніпродзержинськ, 2007.

Надійшла до редколегії 05.04.2010.